

M
222.819
SZK

.....

ATELKUZU TERÜLETE ÉS NEVE

ÍRTA

FEHÉR GÉZA

clap



BUDAPEST

AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. NYOMÁSA

1913

Duplum

ATELKUZU TERÜLETE ÉS NEVE

ÍRTA

FEHÉR GÉZA



KÜLÖNLENYOMAT A »SZÁZADOK« 1913. ÉVI FOLYAMÁBÓL

BUDAPEST

AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. NYOMÁSA

1913

M 222. 819

(R
2)

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

1968/R leltár

M.N. MŰZEUM KÖNYVTÁRA
II. Nyomt. Növekedési tipó

1914 év 406. sz

21147. — Budapest, az Athenaeum r.-t. könyvnyomdája.

I.

A magyarságnak atelkuzui szállására Konstantinos Porphyrogennetos »De administrando imperio«-ja az egyetlen biztos forrás. A többi, t. i. az arab-perzsa és hazai források csak ennek megerősítésére szolgálhatnak, mert egyrészt közvetlenül e hazáról nem is szólnak, másrészt legkevéssbé sem igyekeznek egy-egy földterület határait pontosan megállapítani; míg Konstantinos Atelkuzu fekvését kétségtelen pontossággal megjelöli. Mi tehát az oka, hogy őstörténetünk kutatói mégsem tudnak e tekintetben megállapodni? Az, hogy a kutatók egy része, bár megsejti a végeredményt, de helytelen úton igyekszik a kívánt eredményhez jutni (pl. Roesler, l. alább), a másik rész pedig eredményét teszi kockára azzal, hogy minden áron más kútfők Prokrustes ágyára vonja Konstantinos adatait. (Pl. Marquart, l. alább.)

Atelkuzu területét Konstantinos következő két helye határozza meg:

»ἀναμεταξὺ δὲ τῶν Τούρκων συναφθέντος πολέμου καὶ τῶν Πατζινακιτῶν τῶν τηρικαῦτα Κάγγαρ ἐπονομαζομένων, τὸ τῶν Τούρκων φασσάτον ἡττήθη καὶ εἰς δύο διηρέθη μέρη· καὶ τὸ μὲν ἐν μέρος πρὸς ανατολὴν εἰς τὸ τῆς Περσίδος μέρος κατέκρησεν, οἱ καὶ μέχρι τοῦ νῦν κατὰ τὴν τῶν Τούρκων ἀρχαίαν ἐπωνυμίαν καλοῦνται Σαβαρτοιάσφαλοι· τὸ δὲ ἕτερον μέρος εἰς τὸ δυτικὸν κατέκρησε μέρος, ἅμα καὶ τῇ βοεβόδιῳ αὐτῶν καὶ ἀρχηγῷ Λεβεδία, εἰς τόπους τοὺς ἐπονομαζομένους Ἀτελκούζον, ἐν οἷς τόποις τὸ νῦν τῶν Πατζινακιτῶν ἔθνος κατοικεῖ.¹

»ὅτι ὁ τῶν Πατζινακιτῶν τόπος, ἐν ᾧ τῇ τότε καιρῷ κατέκρησαν οἱ Τούρκοι, καλεῖται κατὰ τὴν ἐπωνυμίαν τῶν ἐκεῖσε ὄντων ποταμῶν· οἱ δὲ ποταμοὶ εἰσιν οὗτοι, ποταμὸς πρῶτος ὁ καλούμενος Βαρούχ, ποταμὸς δεύτερος ὁ καλούμενος Κουβού, ποταμὸς τρίτος ὁ καλούμενος Τροῦλλος, ποταμὸς

¹ Konst. Porph. De adm. imp. cap. 38. ed. Bonn. pag. 169.

τέταρτος ὁ καλούμενος Βροῦτος, ποταμὸς πέμπτος ὁ καλούμενος Σέρετος». ¹

Ezen atelkuzui folyók neve már a XVIII. század második felétől kezdve mostanig különféle magyarázatokra szolgáltatót okot.

Már az első vizsgáló, Pray György ² is ez öt folyónéből igyekezett Atelkuzu területét megállapítani. Szerinte Atelkuzu tulajdonképen Dácia, de a folyónevek egymásutánjából következtetve, teljesen helyes úton halad: »Non solam autem Daciam ab Hungaris primum insessam, sed Moldaviam quoque, ac forte quod ultra est usque ad Borysthenem ex Constantino utcunq̃ liquet, qui inter flumina, quae Hungari accolebant, Baruchum, Cubum, forte melius Cusum, ut supra idem semel, atque iterum habet, deinde Trullum, Prutum et Seretum memorat. Postremi duo fluvii suum hodie adhuc nomen retinent, ex quibus coniectura sit, aios (sic!) non longe quaerendos esse«.

Thunmann ³ már megkísérelte az összes folyóneveket megmagyarázni. A Τροῦλλος-t ⁴ a török Turlu nével, a Κομβοῦ-t ⁵ pedig a régiebb bizánczi írók Κοῦφης nevével vetette össze, a mely szerinte a Bug, vagy a Dnyeper és Bug összefolyása, a »Liman« lenne. Felvetette azt a kérdést is, hogy a Βαρούχ-on talán a Dnyepert kellene érteni, de biztosan megállapíthatónak sem ezt, sem a Κομβοῦ-t nem tartotta s így nem is terjesztette Atelkuzut a Dnyeperig, hanem csak a Bugig: »Unter der Anführung des Lebedias verliessen die Ungern ihre alten Wohnsitze und liessen sich nunmehr zwischen dem Bog und der Donau nieder«.⁶

Thunmanntól kezdve azután gyakran találkozunk többkevesebb megokolás kíséretében azzal a felfogással, hogy Atelkuzu területe a Bugig, vagy épen a Dnyeszterig terjed.

A Dnyeszter Atelkuzu keleti határa Fessler-⁷ és Jerney-nél,⁸ a ki a Βαρούχ és Κομβοῦ-val a Buk és Rushava folyócskák (mindkettő a Dnyeszter mellékfolyója) nevét egyeztette.

¹ Pag. 171.

² Georg. Pray: Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum. Vindobonae MDCCLXI. pag. 307.

³ J. Thunmann: Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker. Leipz. 1774. I. 145—146.

⁴ U. o. 145. n) jz.

⁵ U. o. 145. o) jz.

⁶ Thunmann: Untersuchung über stb. 142.

⁷ Fessler: Die Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen. Leipz. 1815. I. 247.

⁸ Jerney János keleti utazása. Pest, 1844.

A Bugot veszik határfolyónak újabb historikusok, mint Dümmler, Kuún Géza gr. és Marczali is.

Dümmler minden megokolás nélkül a Brauch¹ névben látja a Bug folyót, míg a *Κουβοῦ*-t meghatározhatatlannak tartja. Ily alapon mondja: »wir das ungarische Volk an der Nordküste des Pontus zwischen den Mündungen der Donau und des Dnjepr oder zwischen den Strömen Sereth und Bug mit Bestimmtheit vorfinden«.²

Ugyancsak a Bugot sejtí a *Βαρούχ* névben Kuún Géza gr.³ »Fluminum primum in enumeratione Konstantini *Βαρούχ* elisa syllaba ar in Buch *Βογοῦ* abbreviari potuit, quae contractio in hodierno Bog adhuc viget«. Valamelyik a Pontos Euxeinos északi partján tanyázó skytha-török fajú nép nevezette szerinte a Hypanist »Barik«-nak, a mely szó megvan a törökben, a »barmak« igéből származó s »progrediens« jelentésű »barik« szóban. Összevetette e névvel Konstantinos egy másik folyónevét, a *Βουρλίχ*-ot,⁴ a melyet Plinius »Buges«-nek⁵ nevezett. Szerinte a *Βαρούχ* és *Βουρλίχ* nevek első szótagja, a gyökérszó tulajdonkép br, a második szótag a »lik-uch suffixum«. A második folyó *Κουβοῦ* nevét a *Κοῦφης*⁶ névvel vetette össze s a Bugtól keletre tette.

Ennek a fölfogásnak legelső nehézsége, hogy török eredetűnek tartotta a *Βαρούχ* nevet, arra alapítván feltevését, hogy már a legrégebbi időben turáni török eredetű népek (*βασιλῆες Σκύθαι*) laktak e vidéken. De ki bizonyította be azt, hogy ezek a skythák török eredetűek s török nyelvűek voltak? Eddigelé senki s így ezzel az érveléssel operálni nem lehet.

Szintígy alaptalan a *Βουρλίχ*-nak a pliniusi Buges-szel való összevetése. Kuún Géza szerint Konstantinos oda helyezi a *Βουρλίχ*-ot, a hova Plinius a Buges-t. Pedig ha megvizsgáljuk Plinius idevágó adatait s összevetjük Herodotos-szal, egészen más eredményre jutunk. Plinius idevonatkozólag ezeket mondja: »Sinus Carcinitis appellatur flumen Pacyris. Oppida Naubarum, Carcine: a tergo lacus Buges fossa emissas

¹ Dümmler: Geschichte des Ostfränkischen Reiches, Leipz. 1888. 2. Aufl. 3. Band. 441. 3. jz. (Jahrbücher der Deutschen Geschichte.)

² Dümmler: Gesch. d. Ostfr. Reich. 441.

³ Kuún G.: Relationum Hungarorum cum oriente gentibusque orientalis originis hist. antiqu. Vol. I. Claudiopoli MDCXCXCII. pag. 186—189.

⁴ Konst. Porph. De adm. imp. c. 42.

⁵ Kuún G. id. m. 187. *** jz.

⁶ Ez összevetés már Thunmannál is megvan.

in mare. Ipse Buges a Coreto, Maeotis lacus sinu, petroso discluditur dorso. Recipit amnes Bugem, Gerrhum, Hypanin e diverso venientes tractu, nam Gerrhus Basilidas et Nomadas separat. Hypanis per Nomadas et Hylaeos fluit manu facto alveo in Bugen, naturali in Coretum¹ Tehát a »Hypanis per Nomadas et Hylaeos fluit manu facto alveo in Bugen«. A hylaeok Herodotos IV. kv. 18. fej. szerint a Borysthenes bal partján laktak a Hypakyrisig² s az a folyó, mely érinti Hylaiát s elválasztja a nomádoktól, a Pantikapes.³

Tehát a pliniusi Hypanis azonos a herodotosi Pantikapessel, a mely Hylaia földjén áthaladván, a Borysthenes-szel egyesül. Itt van az egyezés Plinius és Herodotos között, t. i. Herodotosnál »ἀρχοῖ τε δὴ θαλάσσης ὁ Βορυσθένης ῥέων γίνεται καὶ οἱ συμμίσγεται ὁ Ὑπανις ἐς τὸντὸ ἔλος ἐκδιδοῦς«. ⁴ Így a Hypanis és Borysthenes egyesülése a Liman (ἔλος), a mely azonos a pliniusi Bug-gal, t. i. nála a Hypanis a Bugesbe ömlik. Ezt bizonyítják Plinius következő sorai is: »Sinus Carcinitis appellatur, flumen Pacyris, Naubarum, Carcine, a tergo lacus Buges fossa emissas in mare«, a mely sorok eredetét kétségtelenné teszük Herodotos emez adatai: »ἔκτος δὲ Ὑπάκυρις ποταμός, ὃς ὀρμᾶται μὲν ἐκ λίμνης, διὰ μέσων δὲ τῶν νομάδων Σκυθέων ῥέων ἐκδιδοῖ κατὰ Καρκινίτην πόλιν«. ⁵ Tudjuk, hogy Karkinitis a Borysthenestől keletre eső kikötő (s a Karkine-öböl azonos a Νεκροπυλαι-^{al}, a mai Perekopi-öböllel), így a mögötte levő Buges, a melybe a Hypanis ömlik, csakis a Liman lehet.

E felfogás ellen s Kuún Gézáé mellett mindössze az szólhatna, hogy Plinius szerint »A Buge super Maeotin Sauromatae et Essedones«⁶ laknak. Herodotos szerint: »Τάναϊν δὲ ποταμὸν διαβάντι οὐκέτι Σκυθική, ἀλλ' ἡ μὲν πρώτη τῶν λαζίων Σαυροματέων ἐστί, οἱ ἐκ τοῦ μυχοῦ ἀρξάμενοι τῆς

¹ Caii Plinii Secundi Historiae Naturalis l. XXXVII. ex recens I. Harduini. Biponti 1783. lib. IV. cap. XXIV. pag. 287.

² Herodotos... erklärt von Heinrich Stein, II. Band, II. Heft. Berlin, 1893. 23: »ἀτὰρ διαβάντι τὸν Βορυσθένα ἀπὸ θαλάσσης πρῶτον μὲν ἡ Ὑλαίη».

³ Herodotos... erklärt von Heinrich Stein, II. Band, II. Heft. Berlin, 1893. 58—59. l. c. 54. »Παντικίτης, ῥέει μὲν (γὰρ) καὶ οὗτος ἀπὸ βορῆς τε καὶ ἐκ λίμνης καὶ τὸ μεταξὺ τούτου τε καὶ τοῦ Βορυσθένης ῥέονταί οἱ γεωργοὶ Σκύθαι, ἐκδιδοῖ δὲ ἐς τὴν Ὑλαίην, παραμειψάμενος δὲ ταύτην τῷ Βορυσθένει συμμίσγεται«. U. o. 24—25. l. c. 19. »τό δὲ πρὸς τὴν ἡὼ τῶν γεωργῶν τούτων Σκυθέων, διαβάντι τὸν Παντικίτην ποταμὸν, νομάδες ἤδη Σκύθαι νέμονται, οὔτε τι σπείροντες οὐδὲν οὔτε ἀροῦντες».

⁴ Herodotos lib. IV. c. 53. 58. l.

⁵ Herodotos lib. IV. c. 55. 59 l.

⁶ Plinius Hist. Nat. lib. IV. 289. l.

*Μαίητιδος λίμνης νέμονται τὸ πρὸς βορρην ἄνεμον, ἡμερῶν πεντακαίδεκα ὁδόν.*¹ Így a sauromaták a Donon túl laknak, tehát Plinius utóbb említett helyén a Buges tényleg a másik Hypanist, azaz Kubant (Konst.-nál *Βουρλίξ*) jelenti, de ez Pliniusnak s utána a középkori historikusoknak tévedése, a mely onnan eredt, hogy a két egymástól távol eső folyónak, a Bugnak s Kubannak a régi historikusoknál azonos a Hypanis neve, s így a Bug nevet is tévedésből a Kubanra is használták s gyakran összetévesztették a két folyót.

Nem fogadhatjuk el Kuún Gézának a *Κουβοῦ*-ra vonatkozó magyarázatát sem. E nevet Konstantinos egy másik folyó nevével, a *Κοῦφης*-sal veti össze, a mely szerinte a Bugtól keletre folyik. E *Κοῦφης* név magyarázata ugyanolyan tévedésekre vezette a kutatókat, mint az előbb tárgyalt Hypanis-Bug név. Kuún Gézánál a *Κουβοῦ* azonos a *Κοῦφης*-sal, de még nem a Buggal egyezteteti a *Κοῦφης* nevet. Marquart² már tovább ment s azt bizonyította, hogy a *Κοῦφης* a *Κουβοῦ* névnek egy változata s azonos a mai Buggal. E felfogás azonban már Thunmann-nál is megvan.³

Marquart emez egyeztetése a források állításaival szemben tisztán hypothesisen alapszik. Lássuk Konstantinos szövegét, mit mond a *Κοῦφης* folyóról: »ἀπὸ δὲ τοῦ Δανούβειος ποταμοῦ μέχρι τοῦ προρηθέντος καστρου τοῦ Σάριελ ὁδός ἐστιν ἡμερῶν ἕξ μέσον δὲ τῆς τοιαύτης γῆς ποταμοὶ μὲν εἰσι πολλοί. δύο δὲ μέγιστοι ἔξ αὐτῶν, ὃ τε Ἀνάστρις καὶ ὁ Ἀνάπρις, εἰσι δὲ ἕτεροι ποταμοί, ὃ τε λεγόμενος Δυγγούλ καὶ ὁ Ἰβυλ, ὁ Ἀμαται καὶ ὁ Κοῦφης καὶ ὁ Βογοῦ καὶ ἕτεροι πολλοί.«⁴ Itt a »*Κοῦφης*« és a »*Βογοῦ*« világosan két külön folyó, Marquart tehát e nehézséget úgy tünteti el, hogy szövegjavítást ajánl: a »ὁ *Κοῦφης* καὶ ὁ *Βογοῦ*« helyébe »ὁ *Κοῦφης* ὁ καὶ *Βογοῦ*«. ⁵ Ezt a felfogást t. i., hogy a *Κοῦφης* azonos a Buggal, támogatná az, hogy az ókoriaknál a Bug neve ugyanaz, mint a Kubané, vagyis Hypanis, így a Kuban »*Κοῦφης*« nevét is a Bugra alkalmazhatták. De ellene mond ennek a felfogásnak Konstantinos fentebb idézett helye, a mely épen az ellenkezőt mondja, mint Marquart, a ki épen úgy akarja

¹ Herodotos lib. IV. c. 21. 26. l.

² J. Marquart: Osteuropäische und Ostasiatische Steifzüge. Leipzig, 1903. 505. l.

³ Thunmann: Untersuchungen 145. l. o) jz. »Vielleicht ist *Κοβοῦ* der *Κοῦφης* älterer Byzantiner und also wahrscheinlich der Bog, oder der Liman, in welchen der Dnepr und der Bog zusammenfließen.«

⁴ De adm. imp. c. 42.

⁵ Marquart O. u. o. Str. 505. l.

a nézetével ellenkező szöveget azzal egyezővé tenni, hogy változtat rajta. Pedig az ilyen szövegváltoztatás nem lehet hypothesis alapja.

Ugyanígy ellenkezik Marquart feltevésével Theophanesnek a *Κοῦφης*-ről szóló passzusa is. Theophanes tulajdonképpen a *Kuban-Κοῦφης*-ről¹ szól, de e folyó torkolatának meghatározásakor önkéntelenül a másik *Κοῦφης* helyét határozza meg, a mikor azt mondja, hogy e folyó a Nekropylai közelében, a *Κριοῦ πρόσωπον*-nak nevezett hegyfoknál ömlik a tengerbe. A Nekropylai pedig Theophanes² és Konstantinos³ szerint Cherson és a Dnyeper torkolata között van, tehát a *Κοῦφης* valószínűleg azonos a mai Kalančik-kal.⁴

Nem fogadhatjuk el tehát a Kuún s a Thunmann-Marquart-féle feltevést.

Tovább haladva, Marczali is Kuún Géza felfogásához csatlakozik s Atelkuzut a Szeret és Bug közé teszi.⁵

Ezzel szemben már legrégibb historikusaink megsejtik a helyes eredményt, de a nélkül, hogy a pusztá feltevésnél tovább akarnának jutni.

Pray után már világosabb formában, de még mindig bizonyíték nélkül tárgyalja a kérdést a nagytudományú Budai Ézsaiás.⁶ A Dnyeper-Borysthenesnek a Konstantinosnál található *Βαρούχ*-al való összevetését arra alapítja, hogy a patzinakiták lakhelye is a Borysthenes mellékén volt, mikor a magyarok atelkuzui lakhelyére költöztek.⁷ Így Atelkuzut a Borysthenes, Tyras és Prut folyók közé teszi.

Budai nyomán halad Konstantinos kiváló ismerője és ismertetője, Szabó Károly,⁸ ki már formailag is összeveti a *Βαρούχ* nevet a *Βορυσθίνης*-el.

Végeredményében csatlakozik az előbbiekhöz, de állítá-

¹ ἀπὸ δὲ τῆς μίξεως τοῦ Τάναϊ καὶ τοῦ Ἀτελ . . . ἐρχεται ὁ λεγόμενος Κοῦφης ποταμός καὶ ἀποδίδει εἰς τὸ τέλος τῆς Ποντικῆς θαλάσσης πλησίον τῶν Νεκροπύλων εἰς τὸ ἄκρωμα τὸ λεγόμενον Κριοῦ πρόσωπον. Theoph. Chronogr. ed. de Boor Lipsiae MDCCCLXXXIII. 356—357. Marquart id. m. 505. l. Schlözer Allg. Nord. Gesch. 526. l.

² Theoph. Chronogr. pag. 373.

³ Konst. De adm. imp. c. 42.

⁴ V. ö. még Schlözer Allg. Nord. Gesch. 526. l.

⁵ Szilágyi: A magyar nemzet története. Budapest, 1895. I. köt. 22—23. l.

⁶ Budai E.: Magyarország Históriája. Második kiad. Debreczen. MDCCCXI. 85. l.

⁷ U. o. 87. l. ** jz.

⁸ Biborbanszületett Konstantin császár munkái. M. T. Ak. Ért. Philos. és tört. tud. I. k. 1860.

sait helytelen eszközökkel igyekszik bizonyítani Roesler.¹ Épen azért tartom szükségesnek megemlíteni, hogy tévedéseire rámutassak. Ő ugyanis felteszi, hogy Atelkuzu keletre a Dnyeperig terjedt s hogy e feltevését Konstantinos adataival (t. i. 1. a magyarok Atelkuzuja a patzinakiták lakhelyén volt, 2. a patzinakiták földje pedig az Al-Dunától a Don melléki Sarkelig terjed) összeegyeztethesse, megváltoztatta Konstantinos szövegét az által, hogy Sarkelt, mely a szöveg szerint világosan a Don mellett fekszik, a Dnyeper mellé tette: »Ateluzû ist das Land von Seret bis zum Dniepr. Denn Constantinos sagt einmal im Ateluzû wohnten seiner Zeit (912—959) die Petschenegen vom Dniepr westwärts bis in das transsilvanische Gebirge. Ein andermal sagt er, diese wohnten von gegenüber Silistria an der Donau bis Sarkel eine Stadt am Dniepr«.

Ezzel szemben bizonyára senki sem kételkedik, hogy Sarkel a Don s nem a Dnyeper mellett van, ha olvasta a De adm. imp. 42. fejezetét, melyben Konstantinos elmondja, hogy Sarkel várát a kazárok kérésére Theophilos császár építtette Petronas által, ki »τὴν Χερσῶνα καταλαβὼν τὰ μὲν χελάνδια εὗρεν ἐν Χερσῶνι, τὸν δὲ λαὸν εἰσαγαγὼν εἰς καματερά καράβια ἀπῆλθεν ἐν τῷ τόπῳ Ταναΐδος ποταμοῦ, ἐν ᾧ καὶ κάστρον ἐμελλε κτίσασθαι«.

Konstantinos nem is mondja azt, hogy Atelkuzu területe azonos volt az ő korabeli Patzinakiáéval, hanem csak azt, hogy a magyarok atelkuzui szállásán az ő korában patzinakiták laktak. Tehát Patzinakia nem egy Atelkuzuval, hanem azt is magában foglalja.

Mellőzve a többi csekélyebb értékű hozzászólásokat, Tomaschekét említem meg, a ki Βαρούχ-ot a Jordanes említette Var-ral veti össze.²

Áttérve a dolog lényegére, Konstantinos két adatát kell figyelembe vennünk. Az első szerint a Lebediából elűzött magyarság két részre szakadt, az egyik rész »πρὸς ανατολὴν εἰς τὸ τῆς Περσίδος μέρος κατήκτισεν, οἱ καὶ μέχρι τοῦ νῦν κατὰ τὴν τῶν Τούρκων ἀρχαίαν ἐπωνυμίαν καλοῦνται Σαβαρο-τοιάσφαλοι«. (Konstantinos ezen állítása ma már tisztázott és behizonyított igazság.³ Tényleg élt e nép még a X. század-

¹ R. Roesler: Romänische Studien, Leipzig, 1874. 154. l.

² Tomaschek: Kritik der ältesten Nachrichten den skythischen Norden. Sitzungsberichte der Philos.-Hist. Class. der Kais. Akad. Berlin, 1888. 20. l. v. ö. Thury József: A magyarok ered. ősh. és vánd. Száz. 1896. 799. l. és I. Marquart O. u. o. Str. 33. l.

³ V. ö. Pecz Vilmos: A magyarok ősi neve Konst. Porph.-nál. E. Ph. K. 1896. 385—389. l. Fiók Károly: Sabartoiásphaloi. Száz. 1896. 607—616. l.

ban is a Kur mellett, Udi tartományban). A másik rész pedig »εἰς τὸ δυτικὸν κατέβηκε μέρος« (Lebediától), a mi, ha Lebedia a Dnyeperig terjedt, a Dnyepertől nyugatra eső területre utal.

De használjuk fel a pozitívabb adatokat. Konstantinos öt folyónevet említ, melyek között Atelkuzu terjed. Az utolsó három folyó biztosan megállapítható: a Σέρετος = Szeret, a Βροῦτος (Herodotosnál »Τὸν τε Σχῦθαι Πόρτα καλέουσι, Ἕλληνες δὲ Πυρετόν«¹ = Prúth, a Τροῦλλος (Herodotosnál Τύρης,² Strabonál Τύρα,³ a törököknél Turla) = Dnyeszter. Már sokkal nehezebb a Βαρούχ és Κουβοῦ meghatározása.

A Βαρούχ nevét Szabó Károly, mint említettük, a Βορυσθένης névvel magyarázza, melynek első fele Βορυ azonos a Βαρούχ-al, a második a σθένης = rapidus = erős, sebes (tehát a második alkatrészt görög szónak tartja, mint a Σαβαροταύματα magyarázók egy része az ἄσφαλοι-t.) Fontosabb ennél Jordanes amaz állítása, hogy a Danaprist a hunok Varnak nevezték.

A Konstantinos-féle formáról már előljáróban megjegyezzük, hogy mint a többi négy folyónév, ez is népnyelvi alak. Hiszen Konstantinos gyakran említi a Dnyeszter és Dnyeper folyókat a korabeli irodalomban általánosan használatos Δάναστρος és Δάναπρος nevükön. Ha tehát tudjuk, hogy e nevek is az ott lakó nép nyelvéből valók, azon emlékekhez kell fordulnunk, melyek ezeket esetleg fenntarthatták. Tényleg meg is találjuk a Βαρούχ-ot egy névben, melyet Konstantinos tartott fenn, mely azt bizonyítja, hogy tényleg használatos volt e forma, még pedig a Dnyeper nevéként.

A De adm. imp. 9. fejezetében »περὶ τῶν ἀπὸ τῆς Ρωσίας ἐρχομένων Ρῶς μετὰ τῶν μονογύλων ἐν Κωνσταντινούπολει« czímen elmondja, hogyan gyülekeznek össze a rószok 'Νεμογαρδα (Novogorod) városában, Ἰγγωρ (Igor) fejedelem székhelyén s hogyan hajóznak le a Dnyeperen a Fekete-tengerig s azon Konstantinápolyig.

A Dnyeper Jekaterinoszlávtól Alexandrovszkig (37 km.)

Pecz V. E. Ph. K. 1896. 800—806. Thúry J.: A magyaroknak »Savarti-Aszfali« neve. Száz. 1897. 317—327., 391—403. Fiók K.: Megint a »Sabar-toisfaloi« névről. Száz. 1897. 611—617. 699—706. Pecz V.: A magy. ősi nevé-ről Konst. Porph.-nál E. Gh. K. 1898. 209—221. Gyomlay Gy.: A magyaroknak Const. Porph.-féle ősi nevé-ről. E. Ph. K. 1898. 305—324. Fiók K.: »Nulla dies sine linea« Száz. 1899. 9—20. Marquart: id. m. 36—42. Darkó: A magyarokra von. népnevek a biz. íróknál. Bpest, 1910. 62—69. l.

¹ Herodotos IV. 48. ed. Teub. pag. 341.

² U. o. IV. 11., 47., 51., 52., 82.

³ Strabon Geogr. ed. Teub. 17. etc.

igen nehezen hajózható, megnehezítik a hajózást a folyó sellői (porogi. Konst.-nál *φραγμός*). E sellők helyét régibb térképeken számok jelzik 1—7, de legtöbb helyen 13 (Tredecim Scopulosa Loca Borysthene, vagy Borysthenis seu Niperi fl. Praecipitia).¹

Konstantinos hét sellőt ismer s a sellők nevét megmondja szlávul és rószul (ezt a megkülönböztetést a tulajdonképeni szlávok s a még be nem olvadt vareg rószok között az arab íróknál is megtaláljuk).

»ἀποκίνουσι καὶ κατέρχονται διὰ τοῦ εἰρημένου Δανά-
ρειος ποταμοῦ« s megérkeznek a sellőkhöz. Mellőzve a meg-
előzőket, az ötödik sellő nevét vizsgáljuk meg, a melynek rósz
alakjában látom a *Βαρούχ* folyónevet: »ἀπερχόμενοι δὲ εἰς τὸν
πέμπτον φραγμὸν τὸν ἐπονομαζόμενον Ρωσιστὶ μὲν Βαρου-
φόρος Σχλαβανιστὶ δὲ Βουλνηπράχ, διότι μεγάλην λίμνην
ἀποτελεῖ«.

Czélunk tehát a *Βαρουφόρος* megértése (melynek első fele *Βαρον* az Atelkuzut határoló *Βαρούχ* folyó nevével azonos). Induljunk ki a szláv *Βουλνηπράχ* névből, melynek világosabb, könnyebb megértésére segítségül hívhatjuk a második említett sellő szláv nevét: »ἤνικα δὲ διέλθῃσι τὸν τοιοῦτον φραγμὸν, πάλιν ἀπὸ τῆς ξηρᾶς ἀναλαμβάνόμενοι τοὺς λοιποὺς ἀποπλέουσι καὶ κατέρχονται εἰς τὸν ἐπιλεγόμενον Ρωσιστὶ μὲν Οὐλβοροὶ Σχλαβανιστὶ δὲ Ὀστροβουνίπραχ, ὅπερ ἐρμηνεύεται τὸ νησίον τοῦ φραγμοῦ«. E sellő szláv neve tehát *Ὀστροβουνίπραχ*, melyet ha a *Βουλνηπράχ*-al összevetjük, a két név második tagjának egyezését azonnal látjuk.

Mi ez az *Ὀστροβουνίπραχ*? Az első magyarázatot a szó jelentéséhez maga Konstantinos adja: »ὅπερ ἐρμηνεύεται τὸ νησίον τοῦ φραγμοῦ« = a sellő szigete.

Banduri »Animadversiones«-ben a következőket jegyzi meg: »Octrobuniprag dicitur nostratibus acutum collis limen; nec dubito, quin ita (t. i. Ostrobuniprag) sit scribendum, quippe Graeci exteras voces passim corruptas ac depravatas proferunt«. Banduri tehát három alkatrészre bontja a szót: *Ὀστρο* = ógyhszl. *οστρο*, orosz *остро* = éles, hegyes = *acutus*; ez a szó még megállhatna, de a következő alkatrész: *βουνι* nincs meg a szlávban s Banduri valószínűleg az újjörög *βουνό* = hegy szóra gondol, melyet a szláv *бунина*-val vet-

¹ Gottfr. Jacob Haupt: Calcogr. Aug. 1738. fel is sorolja a sellőket. 1. Sluski. 2. Lichony. 3. Streleczyky. 4. Drwanecz. 5. Kiiabuiny. 6. Nenei-sytec. 7. Waranowa. 8. Zabora. 9. Wolmow. 10. Prudolow. 11. Tewol-zany. 12. Lisianka. 13. Wolny.

nek tévesen egybe.¹ E βουνι-t fordítja Banduri collis-nak; a harmadik alkatrész pedig πραχ = prag = limen.

Schlózer² nem fogadja el Banduri magyarázatát. Szerinte két alkatrészre kell a szót bontani: az első rész az ostrow = sziget szó adjectivuma: ostrownój = szigetes, a második a szláv prag, orosz porog [порог³ die Schwelle; Geogr. гл. pl. die Stromschnellen, pl. eine Reihe Klippen, pl. (imFlusse)]. Az Ὀστροβονι-át »muss sogleich, nicht wie ein Vocal, sondern wie ein w gelesen werden«. Így Ὀστροβονιπραχ = ostrownij prag = insularis cataracta.

Ugyanő már a másik sellő szláv nevét is igyekszik magyarázni: Βουληπράχ = wolnennoj prag = cataracta fluctibus vexata (Schöttgen szerint e szóban a cseh wolny = expeditus van).

Thunmann⁴ a rószt nevek magyarázatát is megkísérli s eredetüket a skandinávban keresi. A két rószt név: Βαρουφόρος és Οὐλβορσί utóhangja azonos, t. i. fors, melyről a következőket mondja: »Fors ist ein sehr altes skandinawisches Wort. Ottar, der die Thaten Olofs des heil. besang, brauchte schon um 1017 dieses Wort. (Sturlef. Heimskr. T. I. p. 399.) Der Name des Wasserfalles in der Rom-Elfwe in Norwegen (Sarpfors) war noch älter«.

Az Οὐλβορσί⁵ helyes olvasása Thunmann szerint Hul-forsi, mely megfelel a norvég Hulmfors'-nak. Az »m« hang eltűnését úgy magyarázza, hogy a görög ,μ' a hangzás rokon-ságánál fogva gyakran váltakozik ,β'-val, sőt, ha ,β' elé kerül, gyakran egészen el is marad. Felemlíti ez állítása bizonyítására, hogy Hamdan arab emir nevét Konstantinos Χαβδας-nak, míg folytatója Χαμβδας-nak írja.⁶ (Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a második (Χαμβδας) formában a ,μ' felvétele csak arra való, hogy a ,β' explosiva-hangértékét megővje, a mely ,β' egyébként e korban már a megfelelő spirans hang ,ν' jelölésére szolgál. Így találjuk a Konstantinosnál előforduló πέρξ szót Laonikos Khalkokondyles műve címében

¹ V. ö. Slawisches Etymologisches Wörterbuch von Erich Bernecker Heidelberg. 1908. Lief. 2—6. 101. l. bünina skr. 'Mist, Dünger'; büniste, bünjiste 'Misthaufen, Düngerhaufen'. bg. büniste ds. ~ Wohl aus it. buina, 'Ochsenmist, Dünger' (oder aus ngr. βουνιά ds.); Verf. M. E. W. 24. der an ngr. βουνό 'Berg' denkt.

² Schlózer: Allgemeine Nordische Geschichte. Halle, 1771. 526—528.

³ Makaroff, Engelhardt u. Scherer: Dictionnaire russisch-deutsch St. Petersburg, 1911. 611.

⁴ Thunmann: Untersuchungen etc. 386. l. γ) jz.

⁵ Thunmann: Unters. 386—387. l.

⁶ Thunmann: Unters. 387. l. u) jz.

μπέχ formában (L. Darkó Jenő, kézirati tanulmányok Laonikos Chalkondyles tört. művéhez, EPhK. 1907. [XXXI.] évf.-ban megj. értekezésében), hol szintúgy a török bég (bäg, bak) szó kezdő ,b'-jét egy ,u'-vel megelőzőtt labialis explosiva jelöli.) Így *Ὀὐλβορσί* egyenlő Hulmfors-sal, tehát ugyanolyan jelentésű, mint a megfelelő szláv *’Остроβορνι Праχ*: Ostrowny-Prach, t. i. »Insel-Wasserfall«.

Ugyancsak ,fors’ a második alkatrész a *Βαρουφόρος* szónak is, az első része pedig szerinte az izlandi War-still, sanft s így a Waruforos, mint a szláv Wolny-Prach »bedeutet einen freien und ungehinderten Wasserfall«.

Thunmannak mindenesetre értékes eredményei figyelembe vétele nélkül egész más úton igyekszik e neveket megfejteti Durich,¹ ki a rószt nevet is szláv szavakból magyarázza. Tárgyalja először Jablonovszky magyarázatát (Tom. V. Act. Societ. Disser. I. §. IV.), a ki szerint az *Ὀὐλβορσί* nem orosz, nem is szláv szó, de »facile corrigi potest in Vchorey, id est cataractum superius. Huius ipsius nominis plurimi apud nos pagi sunt Vchorce, vel Podorce, loca vel sub, vel supra collem, eaque instar insularum separatim iacentia«. E felfogás oly önkényes és el nem fogadható változtatáson alapszik, hogy nem is jöhet számításba. Durich, mint említettük, szláv szavakkal magyarázza e szót: a második rész *βορσί* = a szláv *вопю*² (orosz *вопюх*, certo, luctor) imperat. praes. sg. 2. pers. + pron. recipr. *себѣ*, vagy *сѣ* (sobě, sy), így »*вопюси*, certa tibi ipsi, vel Bohemo-Slavica inflexione: bor’si«. Az első rész *Ὀὐλ* = szerinte a cseh *aul’*, orosz *уаѣи*, alveare’ vagy a *л* előtt egy *г* mássalhangzó felvételével *ΟΥΛΛ* (*оулаб*, vhel) lenne, mely ,angulus’ jelentésű. Tehát *Ὀὐλβορσί* = *ула-бориси* = küzdj az ,angulus’-sal. E magyarázat ellen szól főképen az, hogy a mint Konstantinos maga is megkülönbözteti, a rósztok nyelve nem szláv, hanem skandináv, így a rószt név elemeit sem lehet a szláv nyelvekben keresni.

A *Βαρουφόρος* szót Durich *Βαρυπορορ*-ra³ javítja, mely így teljesen azonos lenne a *Βουληπραχ* szóval. Mindkét szó második alkatrésze azonos, t. i. *porog* = cataracta, szintúgy azonosak jelentésileg a *Βουλη* = *внѣи*, azaz weny (= fluctus) adjectivuma és a *bary*, mely a *bara* = Sump⁴ szó genitivusi alakja.

¹ Durich : Bibliotheca Slavica Vol. I. Vindobonae MDCCXCV. 221. l.

² V. ö. Sl. Et. Wb. : Lief. I. 76—77. l.

³ Durich : Bibl. Slav. 224—226. l.

⁴ Sl. Et. Wb. 43. l.

Zeuss¹ (Lehrberg-gel) Schlözer és Thunmann eredményeit fogadja el. Szerinte a szláv nevek második része prag, porog, az első rész pedig mindkét szóban adjectivumképzős alak: *Βουλνη* (»im Gr. besser *Βολνουή*, *Βολνουή πραχ*«) = Wolnyj (wolna, wlna, 'Woge' adjectivuma); *Ὀστροβουνί* (besser *Ὀστροβουνί*) = Ostrownyj (az ostrowъ, 'sziget' adjectivuma). A szláv *Βουλνηπραχ*-nak teljesen megfelel »der russische Barufors aus dem altn. bára 'Woge' und fors, 'Stromschnelle, Wasserfall' eig. Drang, vom Verb. forsā 'drängen, stürzen'.« Az *Ὀλβοροσί* = *Ὀλμφορος* = altn. Hólmfors (holmr, 'Insel').

Itt mindössze a *Βαρουφόρος* név első tagjának magyarázata nem helyes. Az ősnorvég bára (melynek megfelelője a szláv nyelvekben is megvan,² pl. r-ksl. bara 'Sumpf', bg. bára 'Pfüzte Sumpf' etc.)-nak megfelelő, vagy legalább is vele formailag egyező szláv bára szót az újgörög *μπάρα*³ alakban veszi át (jelentése, lieu marécageux) s így a *βαρου* = waru alak más magyarázatra szorúl, mert tudjuk, hogy a ,β' ez időben már ,v' vagy ,f' értékű.⁴

A szláv nevekre nézve elfogadhatják Schlözer véleményét: az *Ὀστροβουνί πραχ* és *Βουλνηπραχ* második része *πραχ* azonos a szláv *прачъ*, orosz *попортъ*-al,⁵ t. i. a ,χ' Konstantinosnál is gyakran szolgál az idegen nyelvek g (gh, k, kh) hangjának jelölésére. Az *Ὀστροβουνί*-ban az *Ὀστροβου* azonos a szláv *островъ* = sziget szóval, melynek ma már nem hangzó véghangja ,б' eredeti ,u' volt,⁶ a *νι* pedig adjectivum képző. (Wondrak Sl. Gr. I. 145). Tehát ostrowъni prag = szigetes sellő. A másik szláv szó a *Βουλνη* = wulny, ma is szerepel, mint egyik sellő neve: Wolny, Wolnoj, Wolninskoj, Wowninskoj.⁷ Maga a szó: wlna, wlna 'Welle', aksl. valъ, 'unda', valiti 'volvere'⁸ v. ö. got. walwjan 'wälzen', lit. ap valus

¹ Die Deutschen und die Nachbarstämme, 557. l.

² Sl. Et. Wb. 43. l.

³ Roesler: Rom. Stud. 253. l. 2. jz.

⁴ V. ö. még Schafarik: Slawische Alterthümer, Leipz. 1842. II. k. 147—148. l. Karamzin Ist. goss. ross. I. k. 60. l. 102. jz. Thomsen: Ursprung des russischen Staates, Gotha. 1879. 55—73. l. Cobets Mnemosyne N. S. IV. 378—382. l.

⁵ V. ö. W. Wondrak: Slawische Grammatik, Göttingen 1906. I. 236. l. r. górodъ s. grād; r. goróchnъ stock. gräh, b. hrách »Erbse« példájára sl. prag. r. porog.

⁶ W. Wondrak: Sl. Gramm. I. 136. l. Brugmann—Delbrück Gr. I. 127. ós rovŭ, ostrová.

⁷ Schafarik: Slav. Alterthüm. II. 148. l.

⁸ Wondrak: Sl. Gr. I. 165. l.

„kugelrund“ || aksl. oblъ „rund“ *ob-vlъ-ból, gr. εἶλμα, lat. volumen.¹

Mindkét szó Ὀστροβονί és Βουλνι tulajdonkép magában tulajdonnév s a porogъ csak értelmezőül járúl hozzájuk. A rósъ nevekben a második alkatrész a szláv porogъ-al azonos szerepű és jelentésű βορσι, φορος = a skandináv foss<fors, „stromschnelle“ (v. ö. a Reginsmål „Andvarā-fors“-át s a finn „Koski fors“-ot), mely szintűgy értelmezője a megelőző tulajdonneveknek, mint a porogъ. Az óstrowü megfelelője a norvég Øl(μ) = Hulm, Holm(r), Golm, „Sziget“, tehát Øλβορσί = Sziget-sellő. A Βαρουφόρος név első tagja, a Βαρου pedig azonos a Dnyeper más helyen említett Βαρούχj névvel, így Warufors = Waru sellő = Dnyeper-sellő. (Az természetes dolog, hogy a szláv és rósъ nevek jelentésének egyezésére semmi szükség nincs, mert nem fordítja egyik nép a másiktól használt nevet, legfeljebb, helynevekről lévén szó, annyiban egyezhetnek, a mennyiben a hely egy szembeötlő tulajdonsága szerint, ugyanarról nevezhettek el egy helyet a rósok és a szlávok.)

A Dnyepernek ezen Βαρού(χ) neve összevethető a Βορυσθένης-el, mely Szabó Károly szerint a Βορρ és σθένης (rapidus), Marquart² szerint a *waru és stāna szavak összetétele.

Jordanes Var alakban tartotta fenn e nevet következő soraiban: »quos tamen ille quamvis cum paucis excepit diuque fatigatis ita prostravit, ut vix pars aliqua hostium remaneret, quae in fuga versa eas partes Scythiae peteret, quas Danabri amnis fluente praetermeant, quam lingua sua Hunni Var apellant«.³ (E „Var“ szóra vonatkozó ezen magyarázó megjegyzés »vocabulo var pro fluvio Hungari adhuc utuntur« érthetetlen tévedés,⁴ ugyancsak e (var) szónak a megelőzővel (Hunni) való téves összeolvasásából lett általánossá egy másik tévedés is, mely szerint Jordanes e »Hunnivar« (sic!) szavával tulajdonképen azonos Theophylaktos Οὐὰρ καὶ Χουννί (Χουννί)-ja.⁵

¹ Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache von Friedrich Kluge, Strassburg. 1913. 489. l. »Welle« szó alatt: aslav. vlŭna, lit. vilnis, v. ö. még Wondrak, Sl. Gr. 415. l. vlŭna, Wolle.

² Marquart: O. u. O. Str. 32. l. 2. jz. v. ö. még Paulys—Wissowa. Real. Enc. V. Halbband Stuttgart, 1897. 738. l. (Borystenes czimszó alatt.)

³ Jordanes: Get. LII. Mon. Germ. Hist. Auct. Antiquiss. Tomi v. Pars Prior. Recensuit Theodorus Mommsen, 127. l.

⁴ Jordanes: Get. 159. l.

⁵ V. ö. Zeuss: Die Deutschen und die Nachb. 726.: »der Name Hunnivar, der Wohl eins ist mit War und Chunni, findet sich merkwürdig

Tehát Var, Βορν(σθέρης), Βαρον és Βαρούχ' alakokat ismerünk, mely nevek összevethetők a Volga folyó skytha Οαρος nevével, maga a szó pedig azonos a szanszkrit vár, víz' (vāri, víz') szóval. Hasonló jelentésű folyónevek a Duna, Dana(pris), Dana(stris), s Don, t. i. don, donä, víz'.¹

Így teljes pontossággal megállapíthatjuk, hogy Konstantinos Βαρούχ nevén a Dnyepert kell értenünk, a mi kétségtelenné teszi azt is, hogy a közte s a Τροῦλλος = Dnyeszter között levő Κουβού, csakis a Βογού = Bug lehet.

Tisztán áll tehát előttünk, hogy Atelkuzu a Brau(ch), azaz Dnyepertől a Szeretig terjedő terület.

II.

Atelkuzu nevére vonatkozólag három helyen tesz említést Konstantinos.

1. τὸ δὲ τὸ ἑτερον μέρος εἰς τὸ δυτικὸν κατέβηκε μέρος..., εἰς τόπους τοὺς ἐπονομαζομένους Ἀτελκουζοῦ, ἐν οἷς τοποῖς τὸ νῦν τῶν Πατζινακιδῶν ἔθνος κατοικεῖ.²

2. ὅτι ὁ τῶν Πατζινακιδῶν τόπος ἐν ᾧ τῷ τότε καιρῷ κατέβησαν οἱ Τοῦρκοι, καλεῖται κατὰ τὴν ἐπωνυμίαν τῶν ἐκεῖσε ὄντων ποταμῶν.³

3. ὁ δὲ τόπος ἐν ᾧ πρότερον οἱ Τοῦρκοι ὑπῆρχον, ὀνομάζεται κατὰ τὴν ἐπωνυμίαν τοῦ ἐκεῖσε διερχομένου ποταμοῦ Ἐτέλ καὶ Κουζοῦ, ἐν ᾧ ἀρχίως οὐ Πατζινακιδῶν κατοικοῦσιν.⁴

Világosan látjuk, hogy két alak áll rendelkezésünkre: Ἀτελκουζοῦ és Ἐτέλ καὶ Κουζοῦ.

Az Ἀτελκουζοῦ név első magyarázója, Pray,⁵ még egyszerűen csak hasonló szavakat keres: az Etel név az Aluta folyót jelenti, a Cusu pedig a fejezet végén említett Κουβού-nak helyesebb alakja.

E magyarázatnak bár nincs komolyabb értéke, nem sokban marad a későbbi német tudósoké mögött, sőt Roesler, mint alább látni fogjuk, ugyanígy egyeztetni igyekszik a Κουβού és Κουζοῦ-t (nála Οὐζοῦ).

auch schon bei den Hunnen, nur von Jornandes arg missverstanden (c. 52.): in fugam versi (a Gothis) eas partes Scythiae petunt, quas Danabri amnis fluent praetermeant, quae lingua sua Hunnivar appellant.

¹ V. ö. Marquart id. m. 31. l. jz.

² De adm. imp. c. 38. ed. Bonn. pag. 169.

³ U. o. pag. 171.

⁴ De adm. imp. c. 40 ed. Bonn. pag. 173.

⁵ Pray: Annales Veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum. Vindobonae MDCCLXI. 307. l.

E német tudósok szövegváltoztatással próbálják az Atelkuzu nevet megmagyarázni.

Thunmann¹ (ki Borovszky szerint a legrégibb magyarító) a nevet 'Ατέλζ és Ούζου-ra osztja, melyben az »Atelch« folyót jelentő köznév, az Ούζου pedig a Dunának orosz neve (Joza), mely benne van a silistriai beglerbég »Ozi beglerbég« nevében. Az »Ετέλ ζαι Κοζού« alak pedig a másoló hibája, ki önkényesen toldotta be a kötőszót.

Ezen okoskodás főhibája az, hogy ha minden pontját elfogadjuk, akkor sem vezet arra az eredményre sem, a mit Thunmann felvesz, t. i. hogy e név jelentése: »Das Land am Flusse Donau«, mert az Atelch-uzu jelentése »a folyó Duna« = »der Fluss Donau« lenne. Tehát e magyarázat még a nyelv törvényeinek sem felel meg, mert a magyar, ép ellenkezőleg, mint a német, az attributumot az értelmezett szó után teszi.

De ha tovább haladva, még azt az engedményt is megtennők, hogy a Thunmann-féle »Atelch-uzu« »Duna folyót« jelent, azonos-e a »das Land am Flusse Donau«-val? Ha pedig nem azonos, országnév-e a »Duna folyó« nevezet? Nem! S így csodálkoznom kell azon, hogy Borovszkyt még »első pillanatra« is meglepte »ez az okoskodás«² sőt czáfogatja is azokat az állításokat, melyek, ha megállhatnának, sem lennének bizonyító erejűek.

Egy másik felfogás, melyet több hazai és külföldi tudós vallott, az Atel, Etel névben a Volga, arab-perzsa, görög és nyugati forrásokban gyakran említett nevét látja. De e felfogás hívei a Κοζού név értelmezésében már eltérnek egymástól.

Egyik részük, t. i. Lehrberg,³ Klaproth⁴ s nálunk b. Hammer Purgstall⁵ az 'Ατελζουζού-t 'Ατέλ ζαι Ούζου-ra bontja, szerintük a ζ' a ζαι' kötőszó rövidítése s az Ούζου a Dnyeper török neve.

Itt tulajdonképen csak Thunmann tételének fejlettebb fokú alakját látjuk, t. i. a második alkatrész az utóbb említett kutatóknál is Ούζου, de az első részre vonatkozó magya-

¹ J. Thunmann: Untersuchung 145. l. m) jz.

² Borovszky Samu: ΑΤΕΛΚΟΥΖΟΥ ΕΤΕΛ ΚΑΙ ΚΟΥΖΟΥ E. Ph. K. 1889. 194—195. l.

³ Lehrberg: Untersuchungen zur Erläuterung der älteren Gesch. Russlands. 144. l.

⁴ Klaproth: Tableau histor. geogr. du Caucase. 28. l.

⁵ b. Hammer—Purgstall: A magyarok eredeti lakföldről. M. T. Társ. Évk. III k. Budán, 1837. 132. l.

rázatuk már fejlődést mutat, mert az Etel nevet tulajdonnévnek fogják fel. Igaz az, hogy az Etel általában a Volga neve, az is helyes, hogy a ,*z*' a ,*zai*' kötőszó rövidítése lehet, de a mit Thunmann magyarázata tárgyalásában megjegyeztem, itt is áll, t. i. ha okoskodásukat kritika nélkül elfogadják, maga az eredmény is helytelen, mert az »Etel és Uzu = Volga és Dnyeper« szintűgy nem lehet országnév, mint a »der Fluss Donau«. De másrészt a két név nemcsak összeírva, mint országnév, hanem alkotó elemeire bontva is megtalálható Konstantinosnál: *Ἐτέλ καὶ Κουζοῦ*, már pedig úgy a ,*z*' ,*zai*' feltevés nem állhat meg, mert a második alkatrész a *zai* kiírásával is *Kouzoῦ* marad.

Csatlakozik az utóbb tárgyalt felfogáshoz Vámbéry¹ is, ki Konstantinos »megbízhatatlanságá«-nak egyik bizonyítékául felhossa, hogy míg a névben a Volga (Etel) és Dnyeper (Uzi) neve van, »Etelkuzu földrajzi részletezése közben a magyarok hazájában megint ezt az öt folyónevet említi Konstantin: Barukh, Kubu, Trullos, Brutos, Szeretosz«. Ez ellen csak azt említem meg, hogy a két helyen, t. i. mikor az *Ἀτελκουζοῖ* névről s az öt folyó nevééről szól, különböző népek különböző nyelvű elnevezéseit használja.

E felfogással, mely szerint az Etel a Volga s az Uzu a Dnyeper neve, részben megegyezik Cassel² s Hunfalvy³ magyarázata. Az Etel névben ők is a Volgát látják; de már nem veszik fel a második alakban (*Ἐτέλ καὶ Κουζῶ*) a másolási hibát, hanem úgy osztják fel a nevet, mint Konstantinos: Etel és Kuzu szavakra. Cassel a második szót a 'Ghuz' népnévnek tartja, így Atel-Ghouz = a ghouzok (*Οὐζοῖ*) Atelje, mint a Bahri Ghouz = ghuz tenger.

Ha arról volna szó, hogy egy folyót hogy neveztek, figyelembe vehetnők Cassel feltevését, melyre Hunfalvy azt jegyzi meg,⁴ hogy ha »Guz-Atel« volna a megmagyarázandó név, »el lehetne fogadni e magyarázatot«, a mely megjegyzés arra vonatkozik, hogy nyelvünk a jelzőt a jelzett szó elé teszi. De nem ebben van a magyarázat hibája, hanem abban, hogy az Atel folyónév — még ha egy (távolesó!) nép nevét tennénk is jelzőjévé — semmiképen sem lehet ország neve.

Hunfalvy még Konstantinosnál is a finn-ugor rokonság bizonyítására szolgáló adatokat keres, tehát a *Kouzoῦ*-ban a

¹ Vámbéry Ármin: A magyarság keletkezése és gyarapodása. Bpest, 1895. 140. l.

² Cassel: Magyarische Alterthümer. Berlin, 1848. 202. l.

³ Hunfalvy Pál: Magy. ethn. Bpest, 1876. 214. l.

⁴ Hunfalvy: Magyarország ethnogr. 214. l. * jz.

Kámát látja s ezáltal a rokonnépekhez mentől közelebb igyekszik hozni Atelkuzu területét.¹

Pedig már a tudós és nagyműveltségű Budai Ezsajás² e tekintetben is közeledik a helyes eredményhez, úgy hogy eredményei máig is a legértékesebbek. Szerinte »e név hihető annyit tészén, mint Atelköz; azaz Vízköz, vagy vizek közi; mivel a' mint Pallásnak és másoknak írásaiból bizonyos, az Atel, Etyl, vagy Etel név, még ma is a' Tatárok nyelvén folyóvizet tészén«. »Atelkuz«-hoz az u úgy ragasztódott, mint Anonymusnál a' Zabolsubann, Tosubann, Ecilburgubann 's a' t.«

Zeuss³ a második alkatrészt szintén „köz“-nek veszi, melynek jelentése szerinte: »Insel auch Land zwischen zwei Flüssen«, de az Atel névben a Duna török nevét látja: »Atel von den Türken enthleuter, bei diesen dem der Wolga gleicher Name der Donau. Türkisch wäre Atel kutsuk, der kleine Atel«.

Csatlakoznak Budai felfogásához újabb történetíróink is.⁴ Kuún Géza⁵ is a török itil, etel-lel veti össze az Atel szót, míg a *Kovšov* szerinte »terram intermediam denotat, cf. Szamos-Köz, Mura-Köz, Rába-Köze, votják Kam-kozip«.

Kuún Géza véleményét átveszi Marquart s Atelkuzut a „μεσοποταμία“ névvel veti össze.⁶

E felfogást csak akkor fogadhatnánk el, ha helyes lenne Szabó Károly azon állítása, hogy »a folyót jelentő Etel szó..., az őskorban nyelvünkben is megvolt, sőt a békésmegyei Körös melléki Edeles pusztá és a borsodmegyei Boldva melléki Edelény mezőváros neveiben ma is él«. Ezen két helynév etymológiája ismeretlen s megmagyarázásukra egy semmiféle adattal nem támogatott s máshonnan nem ismert ősmagyar szó felvétele annál kevésbbé lehetséges, mert a mai víz és folyó közneveink őseredetű finn-ugor szók.

Roesler⁷ figyelembe sem véve a magyar historikusok eredményeit, még mindig az *Ἐτέλ καὶ Οὐζοῦ*-ra való felbontást tartja helyesnek, sőt még tovább menve, a *Κοῦβοῦ*-val is összeveti ezt a felvett *Οὐζοῦ* alakot, t. i. a *Κοῦβοῦ* szókezdő „K“-ját is a másoló tévedésének hiszi. Szerinte: »kaum zu

¹ Hunfalvy Pál: A vogul föld és népe. Pesten, 1864. 345. l.

² Budai: Magyarorsz. hist. II. kiad. 85. l.

³ Zeuss: Die Deutschen und die Nachbarstämme. 751. l.

⁴ Szabó Károly: Bíborban szül. Konst. császár munkái. M. T. Ak. Ért. Philos. és törttud. I. k. 1860. 138. l.

⁵ Relat. Hung. Vol. I. 189. l. tkp. Szabó Károly id. m.-t követi.

⁶ Marquart: O. u. O. Str. 31. l.

⁷ R. Roesler: Rom. Stud. 154—5.

bezweifeln scheint es mir, dass *Kovboŭ* verschrieben ist für *Kovžoŭ* und dasselbe Kuzu ist, welches in Atelkuzu (für Ateluzu) selbst erscheint. Dann aber dürfte man auch in diesen Kuzu den Uzu vermuten, den Namen des Dnieprs bei Türken und Tataren noch heutzutage. Dieser Name (eigentlich Uz-su) d. i. Uzenfluss soll dem Volke der Uzen seine Entstehung verdanken, aber wie leicht ist es möglich, dass die Türken den Kuzu erst in Uzu umwandelten und die ihr Volkstum ehrende Etymologie in ihn hineinlegten, wenigstens ist das „K“ im Landesnamen »Atelkuzu« selbst sehr unsicher, und die Lesung Ateluzu nach Lehrbergs Vorgang vorzuziehen«.

E magyarázat minden pontja önkényes. Mikor mind a három nevet (*Ἀτελζουζοῦ*, *Ἐτέλ καὶ Kovžoŭ*, *Kovboŭ*) egy Uzu alakra akarja visszavezetni, csak annyi különbség van közte és a legrégebbi kutatók között, hogy még egy harmadik nevet, a *Kovboŭ*-t is felveszi (bár a Cubu és Cusu összevetése már Praynál megvan. L. ott!). Sőt magyarázza is a Dnyeper Ozi, Uzu nevét = Uz-su, azaz Uz folyam, de hogy e magyarázat mennyire helytelen, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy azok ebben az időben nem is járhattak erre, hanem messze a Volgán túl tanyáztak.

Az Atel név Roesler szerint¹ a Bug neve, mint azt a dubniczi krónika szerint a XIV. században is nevezték.

Ugyancsak a dubniczi krónika Ethel nevével egyezteteti a Konstantinosi *Ἀτέλ*, *Ἐτέλ*-t Pauler² is, de nem a Bug, hanem a Dnyeszternek tartja a krónika adatai alapján. A *Kovžoŭ*-t meg a görög *Ὀγγλος*, szláv anglz (= zug, szög) szavakkal veti össze, a mint a görög írók és a szlávok a Duna és Dnyeszter közének tengerparti részét nevezték (a tatárok az ugyancsak szög, zug jelentésű Budziaknak).

Bár ez a feltevés, t. i. egyazon vidéknek azonos jelentésű szóval való elnevezése, tetszetős, de tudjuk, hogy az anglz név nem a Dnyeszter szögét, hanem az alsó Duna, a Dnyeszter és a tenger által határolt vidéket jelenti; másrészt meg Atelkuzu területéből a név, ha elfogadnók is azt, hogy a Dnyeszter az átszelő folyam, épen a legértékesebb és bizonyára legszívesebben lakott részét kizárná.

Mindezen vélemények közül legkomolyabb az, melyet Budai Ézsaiás hirdetett először, hogy az „Atel“ folyót, vagy általában vizet jelentő köznévv. Ehhez nemcsak csatlakozik, de

¹ Roesler: Rom. Stud. 155. l.

² Pauler Gyula: Lebedia, Etelköz, Millenarium. Száz. 1880. 14. l.

bizonyításra szövegjavítást is vesz fel J. Marquart,¹ t. i. e mondatot: »ὁ δὲ τόπος ἐν ᾧ πρότερον οἱ Τοῦρκοι ὑπῆρχον, ὀνομάζεται κατὰ τὴν ἐπωνυμίαν τοῦ ἐκεῖσε διερχομένου ποταμοῦ Ἐτελ καὶ Κουζοῦ, ἐν ᾧ ἄρτίως οἱ Πατζιναχίται κατοικοῦσιν« két okból is hibásnak tartja: »Anstatt des Singulars τοῦ ἐκεῖσε διερχομένου ποταμοῦ ist der Plural zu lesen: τῶν ἐκ διερχομένων ποταμῶν. Der Singular ist eine Verschlimm-besserung eines Kopisten, der in Ἐτελκουζοῦ die beiden Namen des Flusses sah, nach welchem die Landschaft benannt sein sollte. Er fasste also Κουζοῦ, als andern Namen für Ἐτελ und setzte zwischen beide ein καὶ = oder«. A vízköz' jelentés akadályainak ilyen erőszakos eltávolítása nem lehet jogos, mert szövegváltoztatás nem lehet bizonyíték. Az egyes-szám világosan mutatja, hogy egy folyóról, az Ἐτελ-ről van szó s Konstantinos tudja, hogy a szó két részből áll s az első rész folyónév. Meg kell tehát tartanunk az eredeti szöveget.

Még egy véleményről kell megemlékezni: Borovszkyéről.² Nem azért, mintha értékes lenne, hanem azért, mert egészen új úton, új eszközökkel igyekszik a nevet megfejteni. Igaz, hogy maga is látja magyarázata értékét, mikor így szól: »Meglehet, hogy alább kifejtendő nézetünk hypothesis marad s nem sokban fog a kérdés tisztázásához járulni«.

Szerinte Konstantinos ismervén a Volga Atél nevét, mikor »az Atelkuzu, vagy inkább Etelkuzu nevet meghallotta, azonnal kész volt a magyarázattal s ekként a látszatnak fel-áldozta az igazságot«. Ezért ismer két alakot: »az Atelkuzut az Atel folyó kedvéért s a helyesebb Etelkuzut«.

Borovszky szerint e névben nem kell folyónevet keresni, mert az, hogy valamely országot a benne folyó vizek szerint nevezték, csak egy több helyen említett alaptalan állítása Konstantinosnak, pl. a mai Magyarországról is két ízben mondja, hogy a folyóvizek neve szerint nevezik, pedig a történelemben ilyenféle név nincs.³

Ezzel szemben kétségtelen, hogy ma is általánosan használatos egyes vidékeknek ilyen elnevezése, pl. Dunántúl, Duna-mellék, Rábaköz stb., úgy hogy Konstantinos megjegyzése bizonyára helyes értesüléssel alapszik.

Magát az »Etelkuzu« szót finn-ugor eredetűnek tartja Borovszky. Első része az Etel a finn etelä szó magyar meg-

¹ Marquart O. u. O. Str. 33. 3. jz.

² Borovszky J. ATEΛKOYZOY ETEΛ KAI KOYZOY E. Ph. K 1889. 193—202. l.

³ Borovszky: id. m. 194. l.

felelője lenne, t. i. a mai dél szavunk eredeti *edél alakját veszi fel. A második rész a fgr. koto, kodo szónak megfelelő magyar *kozo, haza alakja. Így Etelkuzu azonos a német Sūdheim, szláv poludnjnaa župa, vagyis Délhazá-val. Maga Konstantinos kétféleképp írja a nevet s »confundálja az ómagyar *edél szóval« a Volga nevét, a mit bizonyít az, hogy az Etel második szótagját hangsúlyozza. A második részre vonatkozólag úgy véli, hogy ha vele közö-t akart volna kifejezni, magas hangokkal s nem két mély hanggal (u) írja, »az Árpád-házi királyok alatt is mennyire törekedtek a királyi jegyzők (kivéve természetesen a kiveendőket) a kiejtést legjobban megközelítő helyesírásra, midőn pl. a Völgy nevet Velgh, a Nagy-Böszörmény-t Nogbezermen, a Kövesdet Kewesd alakban tették szemléltethetővé: mennyivel inkább feltehetjük ezt a görög császárokról, kik diplomatiai levelezésben állottak az ósmagyarokkal. Konstantinos Előd vajda nevében az ,ō‘ betűt ,é‘ betűvel adja: Lebed. Ha a ,köz‘ szót akarta leírni, azt is bizonyára ,kez‘-nek írta volna. A mai haza szónk hajdan minden kétséget kizárólag *kozo volt s még a X—XI. században *chozonak hangzott. Ezt már igenis írhatta a Bíborban született kuzunak«. (A továbbiakról, t. i. hogy az atelkuzui ,magyar fiatalság‘ el-elrándult telenként az Irtis melléki hazába, szólni sem érdemes.)

E magyarázat legfőbb hibája az, hogy Borovszky úgy dolgozik a szavak fgr. és magyar alakjaival, mintha az azok között lévő különbség egy-két század s épen azon századok alatt állott volna elő, melyek az atelkuzui tartózkodás és első írott emlékeink keletkezési ideje között elteltek. Sőt még azt is felteszi, hogy az atelkuzui magyarság még érintkezésben volt az Irtis melléki rokonnépekkel.

Borovszky ama felfogása, hogy az 'Etel tulajdonképen azonos a dél szónak a finn etelä-hez közelebb álló ómagyar *edél alakjával, már csak azért is helytelen, mert dél szavunknak semmi köze sincs a finn etelä-hez, hanem a mongol-Kow. düli ,milieu, midi, minuit‘ rokona, mint azt Fogarasi János,¹ Bálint G.² és Gombócz³ bizonyítják.⁴

Kíséreljük meg már most az 'Ατελκουζού, 'Etel zai

¹ Ny. K. V. 282. nála dél = mong. dölí.

² Bálint G.: Párhuzam a magyar és mongol nyelv terén, 1877.

³ Gombócz Z. Nyr. XXXIII. 548. Ny. K. XXXV. 263—264. Die Bulgarisch-Türkischen Lehnwörter in der Ung. Sprache, Helsinki 1912.

⁴ Mátyás Flórián: »A magyar ny. finnesítési törekvései ellenében« Pécs, 1857. az újperzsa, diliruz'-zal vetette össze. I. Munkácsi Árja és kauk. elemek. 31. l.

Kovčov alakokat megfejteni a nélkül, hogy valamely feltevés érdekében bármelyiket is megváltoztatnók, a nélkül, hogy csak valami hasonló nevű folyót keresnénk, nem törődve azzal, hogy van-e a már megállapított területhez valami köze; a nélkül, hogy valamely alkatrészt ősmagyar, a fgr. (vagy épen a finn) alakhoz közelebb esőnek tartanók. Igyekezzünk tehát a történet s a nyelv tanúságait egyeztetni, azaz a már megállapított területen a vizsgált név eredetét megtalálni.

Az *Ἀτελκουζύ* név már Konstantinosnál is két szóra bomlik: *Ἐτέλ* és *Κοβζού*.

A második szó már Budainál azonos a magyar „köz” szóval (Hammer Purgstall, hogy ezt is folyónévnek vehesse, előtte dualist ajánl: *ἑτεροῖν ποταμῶν*) s így „köz”-nek magyarázzák több jeles tudósaink is, már azok, a kik e *Kovčov*-ban magyar szót látnak, az egy Borovszkyn kívül, a ki szerint, mint említettem, e „*Kovčov*” a mi „haza” szavunk, *kozo — *chozo eredetibb alakja; közö pedig semmi esetre sem lehet, mert a »pontos kiejtést legjobban megközelítő helyesírást törekvő királyi jegyzők is „e”-t írnak a magashangú szavakban, mint ezt a Velgh, Nogbezermen, Kewesd alakok is mutatják.«

De vajjon Völgyről, Nagy-Böszörményről, vagy Kövesdről van-e szó, avagy a „köz”, „közö” szóról. Ezt nézzük meg, hogy írják a helyes leírásra törekvő királyi jegyzők! 1225: *Inter arbores videlicet, que wigo denominantur scilkuz* (O. L. D. 118). 1239. *Oltuman de Wag kuz* (u. o. 240). 1240. *Quibusdam terris suis existentibus inter Rabakuz* (Múz. Kisfaludy). 1252. *Ad locum qui vocatur Nogkez* (O. L. D. 369). 1264. *In Turmaskuz* (»Ugyanitt Turmas folyó« Szam. jegyz.) incipit meta (Mon. Strig. I. 515). 1269. *Lacum folukuzer uocatum* (Hazai Okm. VII. 118). 1275. *In possessionibus in Bazakuz habitis* (Múz. Tört. Társ. 4.), ugyanígy *kuz* alak található a továbbiakban, de *kuzi*, *kuzy* is. 1339. *Venit ad locum Zilmezeukuzi vocatum* (Veszpr. 2. Sárberény, 1340/1449. *Per medium quod wlgariter Nyghutkwzy dicitur* (Körmend III/2, Pezye 98?). 1342. *Quoddam modicum nemus wlgari Kethgathkwzy vocatum* (O. L. D. 1731). Majd később *kuz*, *kewzy*, *kewz*, végül néhány helyen *kez*.¹

De legnagyobb tévedése e tekintetben Borovszkynak, hogy a fölhozott példák „ö” hangja tulajdonképen nem azonos a „közö” ö-jével, hanem eredeti *ë*, tehát a völgy tulajdonkép

¹ M. O. Sz. 548—549. v. ö. még Ny. Sz. II. 445—447.

völgy, a Böszörmény, Bészörmény,¹ a minek bizonyítására legalkalmasabb példa: 1300: Particule terre *Ketwelgykuz* uocate (Hazai Okm. VIII. 303)² melyben a leíró világosan megkülönbözteti a két hangot, »e«-vel írván a »völgy« ë hangját s ,u'-val a ,köz' ö-jét. Általában az ,ö', ,ő' hangot u, v, eu, ew, ev, w, w̄, eo, eo, eó, q, ó, ô, õ, ö formákban írják, csak ,é' nem lett általánosan használatosak, mert ez e, ê, é, ë-t jelent.³

Ellenben a ,haza' szót a legrégebbi időtől fogva soha sem írják másképen, mint ma, még a régi írásokban ,a' helyett gyakran használatos ,o'-t sem találjuk, nemhogy ,u'-t.

Ha már most a fentebb mondottakat figyelembe vesszük s tudjuk, hogy a tövocalis, vagy mormoló hang az Árpád-korban is megvolt: így Konstantinos nem is írhatta másként a ,köz' szót, mint *Kovšov*-nak.

Vizsgáljuk meg már most az 'Arël vagy 'Eτél szót azon úton elindulva, melyet Konstantinos megjelölt: t. i. hogy folyó neve. Azt tudjuk, hogy Atelkuzu folyói a Dnyeper, Bug, Dnyeszter, Prúth és Szereth. Ezek valamelyike van az 'Eτél névben.

Az Atel folyónév Konstantinos De adm. imp.-ja 37. fejezetében is előfordul 'Arήl alakban, mint a Volga neve, de megvan különböző alakban az arab-perzsa (s örmény), görög, latin s hazai kútfőkben is mint tulajdonnév, leggyakrabban a Volga, de más folyó neveként is. Lássuk, milyen folyó neve a forrásokban?

Itt leginkább azok a kútfők bizonyító erejűek, melyekben a magyarok valamelyik lakóhelyével kapcsolatban található e folyónév. Mindenekelőtt Ibn Roszteh és Gardêzi adatait vizsgáljuk meg.

Ibn Roszteh a magyarokról szóltaiban ezt mondja: »Tartományuk kiterjedt s egyik határukat a Fekete tenger alkotja s ebbe két folyam szakad, az egyik nagyobb a Dsaihünnál s ezen folyamok közt laknak.«⁴

Gardêzi: »Ez a tartomány a Fekete tengerrel határos, a honnan a Dsaihun folyó ezen tengerbe folyik és ők a folyam ármentében laknak... És ez a folyam az, a mely tőlük balkezre esik... A mi ezt a két folyót illeti, az egyiket Itilnek, a másikat Dubának nevezik.«⁵

¹ M. O. Sz. 1103—1105., 94. v. ö. Ny. K. XXIV. 333.

² M. O. Sz. 548.

³ Zolnai Gyula: Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás korában. Bpest, 1894. 20—21. l.

⁴ Gr. Kuún G.: M. H. K. 168. l.

⁵ U. o. 168—170.

Régóta vitatott kérdése históriánknak, hogy Gardêzi s Ibn Roszteh adatai melyik őshazáról szólnak, Atelkuzuról, Lebediáról, vagy messzebb eső területről.

Ha Atelkuzuról van szó, akkor az a folyó, a melyik nagyobb a Dsihunnál, mint azt Thúry József¹ bizonyítja, csak a Duna lehet, mely azonos Gardêzi Duba-jával, az Itil pedig ez esetben semmi esetre sem lehet a Volga, hanem a Don vagy a Dnyeper.

Mások szerint² a Dnyeper és a Bug értendő az Itil és Duba neveken, a mit Šukrullāh és Mohammed el-kâtib idevágó adataival bizonyítanak. T. i. Šukrullāh szerint: »Leurs démeure est sur les rives, de deux fleuves dont l'un est le Wefa (Chwolson Vafa) et l'autre l'Etel, l'un et l'autre sont plus grandes que l'Oxus«.³ Mohammed l'Écrivain megegyezően mondja: »Leur séjour est fixé entre les deux grandes rivières Waka et Etel; chacun de ces deux fleuves est plus grand, que le Nil et l'Oxus«.⁴

E Wefa: Vafa: Waka nevek azonban, melyek a Bugot jelentenék, mint azt Vámbéry⁵ és Marquart⁶ bizonyítja, csak íráshibából kerültek a szövegbe, t. i. Šukrullāh Ibn Roszteh s Gardêzi nyomán dolgozik; Muhammed el Kâtib pedig »den Šukrullāh kompiliert«.⁷ Így e két író Wefa: Waka-ja csak a Gardêzi-féle Duba rontott formája.

Az összes adatok figyelembe vételével azokhoz kell csatlakoznunk, a kik Gardêzi, Ibn Rosteh, Al-Bekri stb. leírását Konstantinos Lebediájával, azaz a Dnyeper és Don közével azonosítják.⁸

Gardêzi a besenyőkről⁹ szóltaiban azt mondja, hogy tőlük keletre vannak a kipszakok, délnyugatra a kazárok s nyugatra a szlávok. A bolgárok¹⁰ tartománya pedig az Itil (= Volga) partján van, tőlük délre laknak a kazar fennhatóság alatt álló burdászok, ezektől délre a kazárok.¹¹

Ezen adatok világosan arra a korra utalnak, a mikor még

¹ Thúry J.: A magy. ered. ősh. és vánd. Száz. 1896. 801. l.

² Roesler: Rom. Stud., Hunfalvy: Magy. ethn. 202. l. Kuún G.: Relat. Hung. I. 184.

³ Hammer: Sur les orig. Russes. St.-Peters. 1825. 47. l.

⁴ Hammer: Sur les orig. Russ. 64—65. l.

⁵ Vámbéry: A magy. er. 136. l.

⁶ Marquart: O. u. O. Str. 30.

⁷ U. o. 3. jz.

⁸ Hóman Bálint: Őstörténetünk keleti forrásai. Száz. 1908. 865—883. l.

⁹ M. H. K. 151.

¹⁰ U. o. 163.

¹¹ U. o. 158.

a besenyők az *Ἀρῆλ* és *Γεῖχ* folyók között laktak s a magyarok a Don mellett tartózkodtak. T. i. a Volga mellékén körülbelül a Donig északról dél felé haladva laknak: a bolgárok, burdászok s kazárok, tőlük keletre a besenyők. A bolgárokkal szomszédosak még a szlávok.¹ Ez a földrajzi helyzet.

Igyekezünk a környezetbe beleilleszteni a magyarokról mondottakat!

A magyarok a szlávokkal szomszédosak,² tartományuk a Fekete tengerrel határos,³ ezenkívül szomszédosak még a mordat⁴ és nendez⁵ néppel s ha Gardêzi szövegét vesszük fel, lakóhelyük a bolgárok és eszegelek földje között fekszik.⁶

Mindezen népek szomszédságát megtaláljuk, ha a felső Don és Dnyeper közé tesszük a magyarok lakóhelyét. A bolgárok földje az ú. n. Nagy-Bulgária, mint láttuk, a Volga mellékén terjed körülbelül a Donig, így a bolgárok a felső Donnál határosak velük, az eszegelek, Thúry szerint esfel (alsó)⁷ bolgárok pedig legújabb, de régibb kutatóink szerint is tulajdonképp a dunai bolgárok.⁸ Itt azonban egy kis nehézség van, t. i. az, hogy a dunai bolgárok nem terjeszkedtek a Dnyeperig, a mit Hóman úgy akar eltávolítani, hogy a szomszédosnak mondott »nomád népek tanyáit egymástól mindig több napi járóföldre terjedő pusztaság választotta el.«⁹ De ez a távolság, mely a Dnyeper s a dunai bolgárok földje között van, oly nagy, hogy szomszédságról szó sem lehet. Sokkal hihetőbb, hogy az *eszegelek bolgárokon*, a *Theophanes*,¹⁰ *Konstantinos*¹¹ és *Nestor*¹² említette »fekete bolgárokat« kell értenünk, »kik még a X. század közepén is a Don és a Dnyeper között laktak.«¹³

Így a Don s Dnyeper a Duba és Itilnek nevezett folyó.

¹ M. H. K. 163.

² U. o. 172.

³ U. o. 168.

⁴ U. o. 170.

⁵ U. o.

⁶ U. o. 167.

⁷ Thúry id. ért.

⁸ Hóman: Östörténetünk keleti forrásai. Száz. 1908. 871. l.

⁹ U. o.

¹⁰ Ed. de Boor. I. 143.

¹¹ De adm. imp. c. 42. ed. Bonn. pag. 180.

¹² Nestor c. 27. p. 39. trad. Leger.

¹³ L. erről bővebben Darkó: A magyarokra von. népnevek a biz. íróknál 24. stb. l. Maga az eszegelek, esfel szó talán összevethető a konstantinosi *ἄσφαλοι* alakkal, melyben Darkó az arab aszvadu = fekete szót látja (l. erről Darkó id. m. 68. l.), így az eszegelek bolgárok földje kétségtelenül a »ἡ μαύρη λεγομένη Βουλγαρία« lenne.

A nagyobb, a Volga és Duna között leghatalmasabb folyó, a Dnyeper azonos az Itillel »és ez a folyam az, mely tőlük bal-kézre esik«, a Duba (Hadsi Kalfánál Tun) pedig a Don.

Mindezekből megállapíthatjuk, hogy az arab-perzsa írók a Volga mellett a Dnyepert nevezik Itilnek.

Choreni Mózesnél az At'l mindig a Volga.

Ugyancsak a Volga neve az *Arēl* a görög kútfőben is, de már a magyar krónikák Etel, Etulj-ja általános felfogás szerint a Don neve. Ez pedig, ha tényleg így lenne, igen meg-ingatná ama nézetünket, hogy a Volgán kívül csak a Dnyepert nevezik Itil, Atel, Etelnek, helyesebben, hogy a magyarokkal kapcsolatban e név a Dnyepert jelenti s ez esetben méltán lehetne szó Marquartnak egészen ezen Etel = Don feltevésre épített hypothesiséről.¹

De az a felfogás, hogy a magyar krónikák Etul-ja azonos a Donnal, melyben csodálatosan egy historikus sem kételkedik, melyre hazai és külföldi kutatók úton-útfélen hivatkoznak, mely jórészt azon felfogásnak is alapul szolgál, hogy az Etel, Etul, a mennyiben több folyó neveként szerepel, tulajdonkép köznévi, mint az alábbiakban látni fogjuk, *Kézainak a középkori geographiából átvett tévedése, melyet aztán művéből átvettek krónikásaink s az összes hazai és külföldi kutatók.*

Kézai ugyanis Scythiáról szólva, ezeket mondja: »Oriuntur etiam in eodem duo magna flumina, uni nomen Etul et alterius Togora... Ex plago vero estivali subsolana gens iacet Corosmina, Ethiopia etiam, quae India minor dicitur, ac post haec inter meridiem et cursum Don fluvii desertum existit immeabile. Fluvius siquidem Don in Scythia oritur, qui ab Hungaris Etul nominatur, sed ut montes Rifeos transit diffuendo, Don est appellatus. Qui tandem in planum effluens currit terram Alanorum, postea vero cadit in rotundum mare ternis ramusculis«.²

Tehát Kézai szerint a Dont a magyarok Etulnak nevezik, helyesebben az Etul folyónak, mikor a Rifei hegyeket elhagyja, Don a neve.

Ezt az állítást azonnal megértjük, ha ismerjük azt a geographiai felfogást, hogy a Volga kilépvén a hegyek közül a síkságra, két ágba szakad, egyik ága a Kaspi-tengerbe (ez a tulajdonképeni Volga), a másik pedig a Maiotisbe (ez a Don) ömlik.

¹ Marquart: O. u. O. Str. 30—32. l.

² M. H. K. 479. l.

E tévedés megtalálható a középkori görög s arab geographusoknál, sőt csírájában már az ókoriaknál is.

Anonymus (Scymnus Chius) »Orbis Descriptio«-jában¹ idézi Ephoros² (szül. kb. 400) következő szavait: »*Ἀπὸ τῶν Μαιωτῶν λαβοῦσα τοῦνομα Μαιῶτις ἔξῃς ἐστὶ λίμνη κλειμένη, εἰς ἣν ὁ Τάναϊς...*

ἀπὸ τοῦ ποταμοῦ λαβὼν τὸ ὄνυμ' Ἀράξεως ἐπιμίσγεθ', ὡς Ἐκαταῖος εἶφ' οὐρετορεύς· ὡς δ' Ἐφορος ἰστοροῖ, ἐκ λίμνης τινὸς ἧς ἐστὶν ἄφραστον τὸ πέρας.» (Ugyanez Anonymos »Periplusá«-ban is.)³

Itt már az Araxes (Volga) és a Tanais (Don) folyók összefüggését veszik fel.

Strabo⁴ elmondja az Araxes folyóról, hogy több ágra szakad, de nála ezen ágak mind az »Északi tengerbe« ömlenek, egyik ág a Hyrkán-öbölbe (ez Kézai Togorája).⁵

Ptolemaiosnál kétfelé válik a Volga s egyik ág a Tanaissal szomszédos: »*Ἔστι δὲ καὶ ἑτέρα τοῦ Ῥᾶ ποταμοῦ ἐπιστροφὴ (v. ἐκβολή) πλησιάζουσα τῇ τοῦ Ταναΐδος ποταμοῦ, ἧς ἡ θέσις ἐπέχει μοίρας ὑπὲρ ἣν συμβάλλουσι δύο ποταμοὶ ῥέοντες ἀπὸ τῶν Ἰπερβορείων ὄρεων· καὶ ἡ μὲν τῆς συμβολῆς θέσις ἐπέχει μοίρας οὔθ' νη ζ' αἱ δὲ πηγαὶ τοῦ μὲν διτικωτέρου αὐτῶν ἐπέχουσι μοίρας ο' ξα τοῦ δὲ ἀνατολικωτέρου ξ' ξα.*»⁶

Ez a forrása Choreni Mózes idevágó részének: »És ezután a kerauni hegység keleti oldalán laktak az Amazonok, a harczias asszonyok, egész ama folyóig, melyet Rha-nak neveznek, mely kettősen (két ágban) tör elő ismeretlen északi tájakon; és ezek egyesülnek és a hippiai hegy közelébe érve (az egyesített folyó) egyik ágát (karját) a Tanais folyóhoz bocsátja, mely a Maiotis tóba ömlik. A másik (t. i. ág) pedig visszafordul keletre a kerauni hegyig. Azután jön másik két folyó kelet felől, észak hegységéből, a mely Rimikának neveztetik és képezik azt a hetvenkarút, a mely a Turk'k At'l folyónak neveznek«.⁷

¹ Müller: Fr. Geogr. Graec. Min. I. Par. MDCCCLV. pag. 232.

² Müller: Fr. Hist. Graec. I. Par. MDCCCLXXV. pag. 258.

³ Fr. Geogr. Graec. Min. I. pag. 413.

⁴ Strabo: Geographica. ed. Teub. I. A. c. 512. pag. 720.

⁵ Másként találjuk Geogr. 692., hol *Θεοφάνης ὁ Μιτυληναῖος* nézetét mondja el. L. alább.

⁶ Marquart: O. u. O. Str. 153. l. 3. jz. Ptol. 5, 8. p. 347. 27. ff. ed. Wilffberg und Grasshof.

⁷ Marquart id. m. ed. Soukry S. 26. v. ö. még Ptol. 6., 14. p. 425., 28.: »*Καὶ τὰ Ρυμικά, ... ἀφ' ὧν ῥέουσιν ὅτε Ῥύμιος καὶ ἄλλοι τινές, οἱ μὲν εἰς τὸν Ῥᾶ ποταμὸν ἐκβάλλοντες, οἱ δὲ συμβάλλοντες τῇ Δάϊκι ποταμῷ.*» Marqu. 151. l. 1. jz.

Ugyanezt a felfogást találjuk Theophanesnél (kinek Chronographiáját másolta Paulus Diaconus, Kézai egyik forrása.)

»ἐν τοῖς ἀρκτέροις¹ περατικοῖς μέρεσι τοῦ Ἐυξείνου Πόντου, ἐν τῇ λεγομένῃ Μαιώτιδι λίμνῃ, εἰς ἣν εἰσάγεται ποταμὸς μέγιστος ἀπὸ τοῦ ὠκεανοῦ καταφερόμενος διὰ τῆς τῶν Σαρματῶν γῆς, λεγόμενος Ἀτελ, εἰς ὃν εἰσάγεται ὁ λεγόμενος Τάναϊς ποταμὸς καὶ αὐτὸς ἀπὸ τῶν Ἰβηρίων Πυλῶν ἑξερχόμενος τῶν ἐν τοῖς Κανκασίοις ὄρεσιν, ἀπὸ δὲ τῆς μίξεως τοῦ Τάναϊ καὶ τοῦ Ἀτελ (ἄνωθεν τῆς προλεχθείσης Μαιώτιδος λίμνης σχιζομένου τοῦ Ἀτελ) ἔρχεται ὁ λεγόμενος Κοῦφης ποταμὸς . . . stb.²

Szószerint fordítja Anastasius Chronographia Tripertitájában: »in septemtrionalibus namque partibus Euxini Ponti, quae meabilis sunt, inque paludibus, quae dicuntur Maeotides, in quas videlicet immittitur fluvius maximus ab Oceano per Sarmatorum terram dilapsus, nomine Atel, Tanahis amnis est et ipse ab Hiberibus portis exiens, quae in Caucasiis montibus esse feruntur, in eundem Atel fluens infertur, a mixtura vero Tanahidis et Atel, quae fit supra iam dictas Maeotides paludes, dum scinditur Atal, venit is, qui dicitur Cuchis«.³

Még csak Masz'udira utalok, a kinél ugyanez a felfogás található: »Ezt a várost (Amol) egy nagy folyó, mely a turkok fönnsíkjáról folyik, három részre osztja; a folyó egyik ága a bolgárok tartománya felé hajlik s úgy aztán az Azovi tengerbe ömlik«.⁴ »A kazar folyam felső részének egyik ága a Nitasz-tenger valamelyik öblébe torkollik«.

Itt is kétségtelenül a Volgáról van mindkét helyen szó, tehát az arab író is a Volga egyik ágának vagy folytatásának tartja a Dont, mint Kézai.

Így azután teljesen bebizonyosodott, hogy Kézai nem valami ősforrás, vagy hagyományból vette azt, hogy a Dont a magyarok Etulnak nevezik, a minthogy nála még nem is

¹ V. ö. Theoph. Mytil. Strabónál Geogr. I. A. 2.: »ἀπὸ δὲ τῆς αἰτίας ταύτης οἱ μὲν ὑπέλαβον τὰς πηγὰς ἔχειν αὐτὸν ἐν τοῖς Κανκασίοις ὄρεσι, πολλὸν δ' ἑρεχθέντα ἐπὶ τὰς ἀρκτους εἰς ἀναστρέψαντα ἐκβάλλειν εἰς τὴν Μαιώτιν (τούτοις δὲ ὁμοδοῖει καὶ Θεοφάνης ὁ Μιτυληναῖος.)« Fr. Hist. Graec. 314. és Strabó 692. E. pont világosan megmagyarázza, miért beszélnek krónikáink »mare aquilo«-ról. T. i. a délre eső Kaukázustól észak felé van a Maiotis, másrészt meg a Pontos Euxeinos legészakibb része. Krónikáinkban már a Kaspi-tenger északi része is szerepel »mare aquilonis« néven.

² Theoph. Chronogr. ed. de Boor. Vol. I. Lipsiae MDCCCLXXVIII. pag. 356.

³ Theoph. ed. de Boor. Vol. I. pag. 225.

⁴ M. H. K. 254.

egészen így van ez. Kézai csak azt mondja, hogy míg a Rifei hegyeket eléri, addig nevezik Etulnak, azután Donnak, a miből aztán átvéve s még fokozva a tévedést, későbbi krónikásaink csinálják az »Etul id est Don« kifejezést. *E tévedésre rámutatva világos, hogy elesett az a felfogás, melyet Marquart¹ hirdet s Munkácsi² is elfogad, t. i. hogy az arab írók a Don és Kuban közé teszik a magyarok lakóhelyét*, mert e felfogás teljesen Kézai s a többi krónikások »Etul id est Don«-ján alapul.

Ugyancsak hazai forrás alapján ismeretes, hogy a Dnyeszter folyót is »Ethel«-nek nevezték a magyarok. A Dubniczi krónikában (János minorita barát betoldása) található ez az Ethel név: »Die autem sequenti sero venerunt ad fluvium Ethel, circa cuius ripam olim Atila natus fuisse perhibetur, cum cetus hungarorum de Scitia in Pannoniam transmigravit«.³

Pauler szerint az Atelkuzu névben levő Atel »csak a Dniester lehet, mely a tartományt északról délkeletnek fogva, majdnem egész szélességében kettéhasítja«.⁴ A mint látjuk, Pauler a dubniczi krónika adata alapján igyekszik az Atel, Etel nevet magyarázni. Pedig a krónikás idézett helyén már az is gyanússá teszi, hogy a folyónevet a monda Atillájával kapcsolja. De egyébként is lehetetlen ezt a helyet úgy felfogni, mintha János fráter itt egy folyót specziális magyar néven akarna megnevezni, mintha ez az Ethel a Dnyeszter magyar neve lenne. Altalában megérzik az írók, hogy az a távoleső hely, melyen járnak, kívül esik geographiai tudása körén s az ismeretlen, hazájától oly messze eső folyó (Dnyeszter?) megnevezésére a mondák mesés Ethel folyó nevét használja fel. Az egész helyet úgy kell értenünk, mintha azt mondaná: eljutott Lajos király és kísérete ahhoz az igen távol eső folyóhoz, melynél távolabb még az Ethel folyó sem lehet, vagy épen ez volt az a folyó, a mely Scythia határán folyik, »circa cuius ripam olim Atila natus fuisse perhibetur, cum cetus hungarorum de Scitia in Pannoniam transmigravit«.

Igy ez az adat sem bizonyít sem a mellett, hogy az Atel tulajdonkép köznév, sem hogy a Dnyeszter tulajdonneve.

Végeredményben tehát megállapíthatjuk, hogy az Atel, Itil, Etel név a Volga mellett, mint Ibn Roszteh, Gardêzi

¹ Marquart: O. u. O. Str. 30—33. l.

² Munkácsi Bernát: A magyar őshaza kérdése. Ethnogr. 1905. 80. l.

³ Mátyás Fl. Hist. Hung. Fontes Domestici Vol. III. Chron. Dubnicense. Lipsiae. 1884. pag. 165.

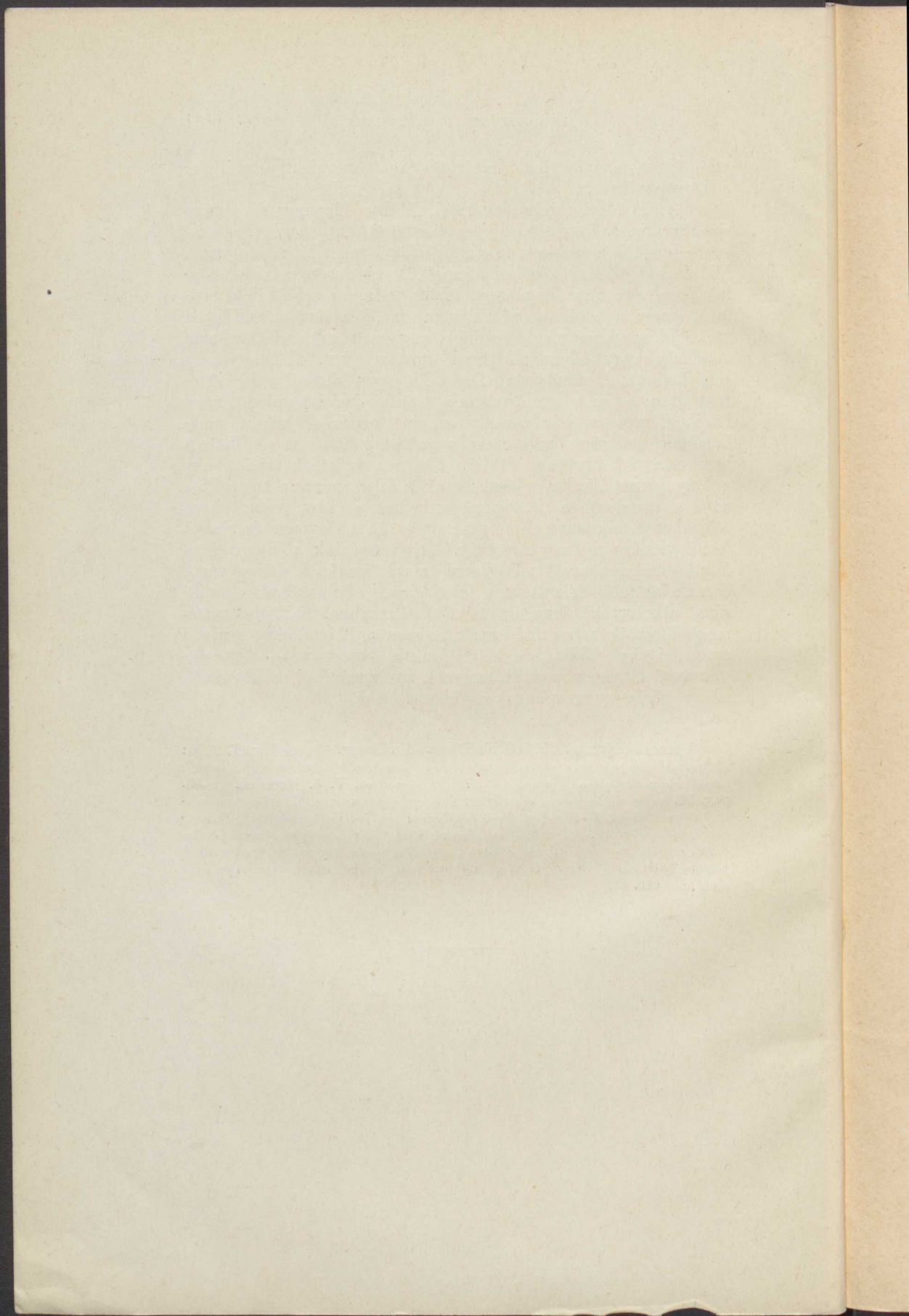
⁴ Pauler: Száz. 1880. 14. l. v. ö. Kuún Géza: Relat. Hung. I. 189. Marquart id. m. 30. l. 4. jz.

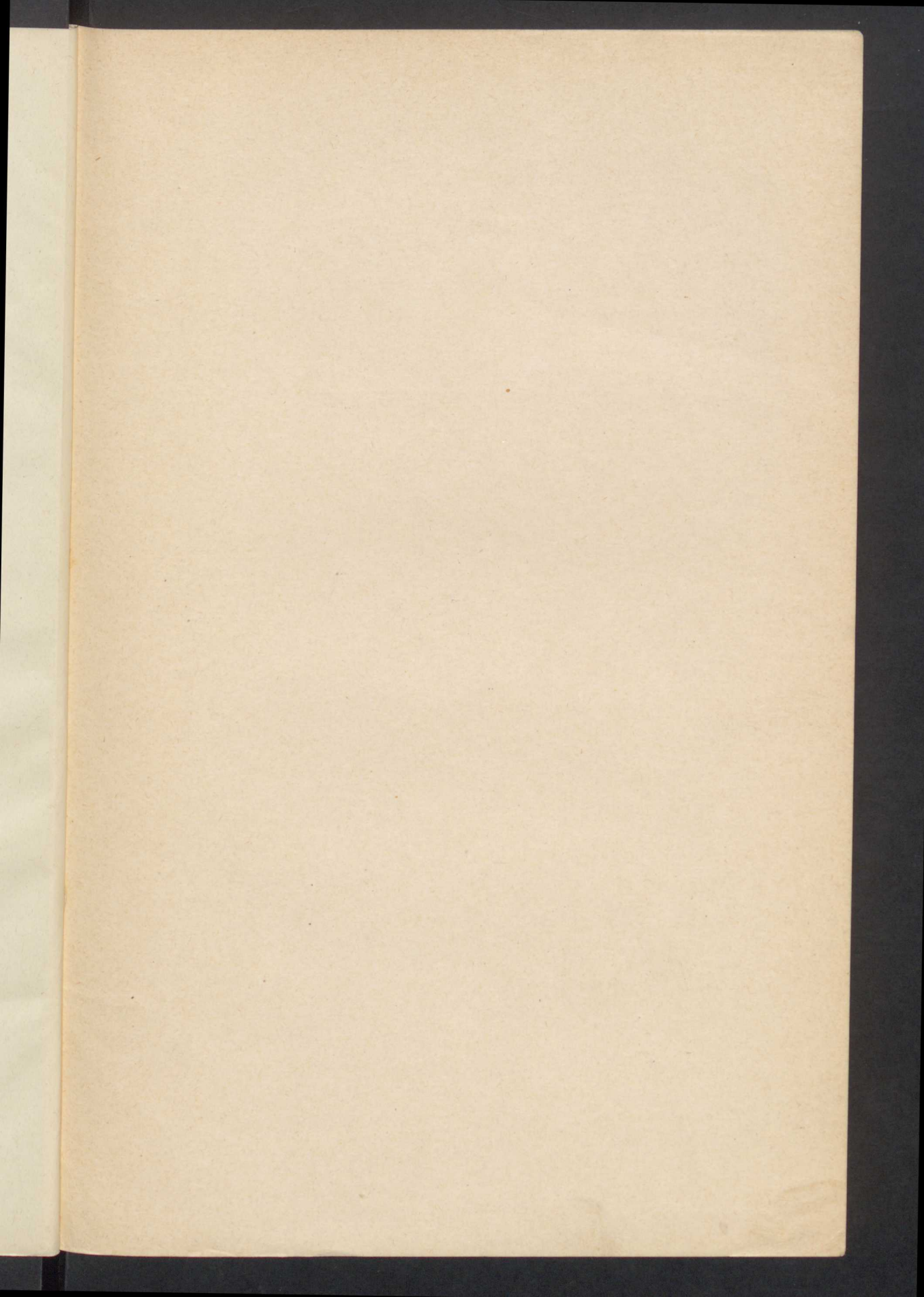
stb.-nél (a magyar föld határfolyójának nevéként) találjuk: a Dnyeper neve.

Az Atelkuzu tehát az Atel, Etel = Dnyeper és a kuzu = köz szavak összetétele, jelentése tehát *Dnyeperköz*.

Igaz Konstantinos szerint, öt folyó megy át a magyarok földjén, de ez már későbbi állapot. A vándor népek nem foglalnak el egyszerre egy nagy, biztos határral jelölt földterületet, mert a lakóhely nekik nem hazájuk, hanem szállásuk, a hol ideiglenesen megtelepednek, míg gazdagabb vidékre nem találhatnak, vagy ellenség ki nem szorítja őket. A magyarság sem foglalta el mindjárt a Don s Dnyeper közéről való kiűzése után, egészen a Kárpátokig terjedő óriási területet, mert itt is ellenséges (bár csekély számú) népekkel kellett megküzdenie, másrészt meg csekély száma miatt sem szállhatott meg mindjárt oly nagy földet. Biztosra vehetjük tehát, hogy a Dnyeperen átkelve, először csak e folyó partján telepedtek meg s legfeljebb a Bugig terjeszkedtek s ekkor nevezték el földjüket Atelkuzunak, mely nevet aztán a Dnyeper és Szeret közti vidékre is megtartották. Itt tanyáztak a nagy Atel folyó északnyugatról délkeletre, majd északról délre, végül északkelet felől délnyugatra folyó, óriási, önmagának elhajlásával alkotott közében, az ú. n. Atelkuzuban. Később azután meghódították s bekalandozták egészen a Kárpátokig terjedő gyér lakosságú földet, de főszállásuk a »πάντων... χρεωδέστατος«¹ Dnyeper maradt, melynek gazdagságáról sokat beszélnek a görög geographusok és historikusok.

¹ Anon. (Syemm. Ch.) »Orbis Descr.« Fr. Geogr. Graec. Min. I. 230.: »Οὗτος δὲ πάντων ἐστὶ χρεωδέστατος, κήτη μεγάλα, καὶ πολλὰ καὶ καρποὺς φέρων τοὺς φουμένους νομάς τε τοῖς βοσκήμασιν«. V. ö. Herodot. I. 53. pag. 56. »τῶν δὲ λοιπῶν Βορυσθένης ἐστὶ πολυαρχέστατος, ὃς νομάς τε καλλίστας καὶ εὐκομιδεστάτας κτήρεσι παρέχεται καὶ ἰχθύας τε ἀρίστους διακρινδὸν καὶ πλείστους, πίνεσθαι τε ἡδιστος ἐστὶ, ῥέειτε καθαρὸς παρὰ θολεροῖσι, σπόρος τε παρ' αὐτὸν ἄριστος, γίνεται, ποιή τε, τῇ οὐ σπείρεται ἢ χόρῳ, βαθυτάτη· ἅλεις τε ἐπὶ τῷ στόματι αὐτοῦ αὐτόματοι πηγνύνται ἅπλῃ, etc.







21147